

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ ЛЮДСЬКОЇ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ В ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Бурдоносова М. А.

ВСТУП

Проблема таких складних та багатогранних явищ, як людська честь та гідність, споконвіків привертала велику увагу людства. Сьогодні ж вона досить актуальна через кардинальні зміни сучасного соціуму, зокрема українського. Повага до людської честі та гідності є фундаментальною загальносоціальною цінністю, закріплення якої в правових нормах наповнює змістом всю систему прав та свобод людини. Водночас, честь та гідність мають важливе значення для забезпечення прав людини та формально закріплюються у конституціях різних країн, але фактично стають реальним лише тоді, коли вони гарантують реалізацію інших прав і свобод громадян.

Уявлення про честь та гідність особи виходять з принципу рівності всіх людей та інших суб'єктів права у моральному відношенні, відіграючи роль важливих морально-етичних стимулів поведінки особи. Честь і гідність виступають умовними оцінками морально-етичних якостей людини «зовні» і «зсередини», як дві сторони однієї медалі. Вони вказують не лише ті якості, що характеризують людину в даний момент, але й формують ідеальний образ людини, якою вона має бути, до якого ідеалу має прагнути, щоб стати людиною честі гідної поваги.

При цьому повноцінне втілення ідеї людської гідності в умовах політичної організації суспільства та функціонування правової держави досі є предметом наукової дискусії, оскільки складним виявляється знаходження балансу у дотриманні прав окремого індивіда, різних суспільних груп та держави як організації влади (з наявністю апарата управління та примусу)¹.

Актуальності набуває детальне дослідження західноєвропейських та американських поглядів на цю проблематику, із застосуванням методу порівняльно-правового аналізу, інтеграції та гармонізації підходів до розуміння поваги до людської честі та гідності, оскільки за часи існування Радянського Союзу сприйняття людської гідності порівняно, наприклад, з європейським баченням було жорстко викривлене. Таким воно, здебільшого, залишається і сьогодні. Як наслідок – проблема

¹ Бурдоносова М. А. Зародження ідеї людської гідності в праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. №1/2023. С. 550.

розуміння людської гідності майже не вивчена вітчизняними науковцями, тому є цариною для дослідження².

Інформаційна епоха відкрила людству раніше не відомі види діяльності, нові професії, безліч способів отримання та збереження даних, швидкий обмін інформацією, альтернативні способи фінансових операцій. Все це ставить питання про необхідність здійснення нової діяльності в рамках правових норм з дотриманням принципів людської рівності та гідності. Це і пояснює актуальність звернення до філософсько-правових ідей людської честі та гідності, дослідження їх зародження та розвитку в різні епохи.

Питанням впорядкування дотримання людської честі та гідності у правових та релігійних приписах займалися такі античні філософи як: Гомер, Гесіод, Арістотель, Платон, Сенека, Ульпіан, Полібій, Цицерон та ін.

За часів Середньовіччя дослідження зазначених питань можна знайти у роботах Фоми Аквінського, у Салічній правді, Великій Хартії Вольностей. Окремо слід виділити важливі документи часів Київської Русі «Слово про Закон і Благодать», «Житіє Феодосія Печерського», Церковний статут Володимира Великого, Устав князя Ярослава про церковні суди, де певні аспекти дотримання людської гідності закріплювалися у офіційних документах.

За епохи Просвітництва до цих питань зверталися такі вчені та філософи як Т. Гоббс, Б. Спіноза, Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, чії ідеї далі розвивали І. Бентам, Г. Гегель, Г. Спенсер та ін. Людська честь та гідність займають чільне місце в філософсько-етичних роздумах С. К'єркегора, Г. Марселя, Б. Мандевіля, П. Тілліха та ін.

1. Теоретико-методологічні підходи до визначення понять «честь» та «гідність» людини

Людська гідність є сутнісною рисою людини, яка визначає своєрідність моральної свідомості та основні принципи людського співжиття, а тому її дослідження може здійснюватися в межах антропології, соціології, етики та соціальної філософії, крім того вона є базовим елементом розуміння прав та свобод людини у праві. Для дослідження людської гідності ефективним є міждисциплінарний підхід, який передбачає не тільки синтез правил дослідження чи техніки дослідницької роботи з джерелами, а й теоретичні ідеї та принципи, що визначають шляхи дослідження об'єкта.

² Дучак Б. Л. Людська гідність у праві. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. Том 200, 2017. С. 47.

Важливе значення у процесі дослідження ідеї гідності мають наступні принципи: історизму (розгляд ідеї гідності з урахуванням конкретних соціокультурних умов певної епохи, в динаміці її змісту та взаємозв'язку з іншими ідеями); системності (аналіз ідеї гідності як складової філософських систем зі своїми закономірностями становлення та розвитку); інтегративності у зв'язку з філософською діалектикою (всебічне вивчення явищ і процесів, особливостей їх функціонування, взаємозв'язку, відношення і взаємодії з погляду єдності їхніх передумов); критичного аналізу (аргументований аналіз філософських уявлень про гідність з одночасним усвідомленням, що вони можуть лише певною мірою розкривати зміст абсолютної істини та містити не тільки сильні, а й слабкі сторони). Поєднання культурно-історичного та парадигмального підходів, дає можливість дослідити особливості тлумачення гідності у різні історичні періоди, в різних соціокультурних середовищах³. Водночас, варто наголосити на важливості принципу об'єктивності, завдяки якому зводиться до мінімуму суб'єктивна інтерпретація різних джерел та соціокультурних подій і фактів. Особливого значення цей принцип набуває в процесі дослідження антропологічної та етичної проблематики.

Людська гідність як комплексна цінність людини глибоко проникає у зміст права, а тому властивості, що характеризують людську гідність, складають онтологічну основу прав і свобод людини, її правового статусу⁴. Цікавим є підхід В. І. Розвадовського, який відзначає, що гідність це право людини, що не знає меж. Тому його не можна прирівнювати ні до фундаментальних прав людини, ні до її основоположних свобод, хоча вони й співіснують та взаємодіють між собою. Гідність як універсальне природне право, захищає всі інші права і свободи будь-якої особи, забезпечує належне ставлення до неї з боку органів державної влади, інших публічних і приватних осіб⁵.

Існує чимало наукових підходів до розуміння поняття та сутності людської гідності: вона розглядається як одна з багатьох свобод людини; гідність є позитивним правом; право людини на гідність розуміється як

³ Дойчик М. В. Ідея гідності: від античності до модерну (історико-філософський аналіз): дис. на здоб. наук. ступ. д.ф.н. Дніпро: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. С. 9.

⁴ Гришук О. В., Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду : філософсько-правові аспекти: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. С. 31.

⁵ Розвадовський В. І. Людська гідність як конституційна цінність та принцип правової держави. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави*: збірник тез наук.-практ. конф. 19–20 жовтня 2018 р. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 260.

засадниче щодо інших її прав, оскільки воно реалізується через одночасне застосування разом з іншими правами і свободами громадян; право на людську гідність розглядається як абсолютне, тобто таке, що охороняється від усіх інших суб'єктів права, які у зв'язку з цим співіснують у певному правовому режимі⁶.

П. М. Рабінович вказує, що гідність людини – це її достоїнство, самоцінність, тобто цінність людини як такої, самої по собі, незалежно від будь-яких біологічних чи соціальних властивостей; це моральна риса, яка відображає унікальну природу людини. Із цього випливає й засада рівності всіх людей з огляду на їх гідність. Від народження кожної людини її гідність є однаково рівною з гідністю всіх інших людей⁷. Аналогічного підходу дотримуються В. Ф. Погорілко та В. Л. Федоренко, які розуміють гідність як невід'ємне внутрішнє ставлення людини до себе як до унікальної цілісної особи⁸.

О. В. Гришук вважає, що гідність людини треба розуміти у двох значеннях: в об'єктивному – як визнання і повагу до особи з боку оточуючих, та в суб'єктивному – як усвідомлення особою свого суспільного становища⁹. Гідність відображає не лише ті якості, що становлять гідність людини в даний момент, тобто якою вона є зараз, але й формують ідеальний образ людини, якою вона має бути, до якого ідеалу має прагнути. Ця функція гідності розкривається у співвідношенні гідність людини – людська гідність, коли, з одного боку, гідність кожної конкретної людини є джерелом формування ідеалу людської гідності, а з іншого – цей ідеал впливає на кожну людину, стимулюючи її прагнення особистісного розвитку і вдосконалення¹⁰.

Філософський енциклопедичний словник визначає гідність як одну з основних позитивних ознак людини як особистості; міру ствердження в людині особистісного начала. Психологічно вона постає як належний рівень самооцінки і дійовий механізм самоконтролю, що спирається на чітке розрізнення особою припустимого і неприпустимого для неї. Як етична категорія гідність позначає загальнообов'язкове визнання самоцінності людини, її потреби і здатності бути моральним суб'єктом.

⁶ Орловський О. Я., Боднарук М. І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* № 67. Ужгород: УНУ, 2021. С. 130.

⁷ Рабінович П. М. *Право людини і громадянина у Конституції України* (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. С. 29.

⁸ Погорілко В. Ф. *Конституційне право України*. Київ: Наук. думка, 2002. С. 127.

⁹ Гришук О. В. *Людська гідність у праві: філософські проблеми*. Київ: Атіка, 2007. С. 47.

¹⁰ Гришук О. В. *Філософія конституційних цінностей: монографія*. Київ: ВАІТЕ, 2019. С. 141.

В структурі особистості, як і в практичній поведінці гідність реалізується через такі чесноти, як благородство, скромність, відповідальність, критичність, вимогливість до себе та інших. Умовою формування і утвердження гідності є потреба поваги з боку інших людей, тому співвідносним щодо гідності моральним феноменом виступає честь, як безпосередній моральний вияв позитивної громадської оцінки особистості¹¹.

Особливо значущою є роль гідності як загальнолюдської цінності в обґрунтуванні прав людини, в теорії і практиці ненасилля. О. В. Грищук відмічає, що «звернення до людської гідності відбувається, як правило, коли має місце гостре розуміння грубого порушення прав людини. Яскравим прикладом цього слугує історія правової регламентації людської гідності. Зокрема на міжнародному рівні це відбулося як реакція на звірства Другої світової війни «злочини проти людства (людяності)»¹².

Ретельний аналіз різних підходів про поняття гідності, проведений В. В. Кожаном, дозволив виділити найпоширеніші дефініції досліджуваного феномена: комплексний інститут (суспільні відносини, що складаються з приводу охорони гідності особи, які в тому чи іншому обсязі є предметом регулювання кримінального, цивільного, сімейного, адміністративного та інших галузей права за домінантною ролі конституційних положень); принцип (основа правового статусу особи, яка є сполучною ланкою всієї системи конституційних прав і свобод людини та громадянина); суб'єктивне право (особистість є повноправним суб'єктом, який може захищати свої права всіма способами і від посягань третіх осіб, і держави, зокрема оскаржуючи рішення і дії останньої)¹³.

Таким чином, більшість авторів поділяють підхід про подвійну природу людської гідності: як загального і об'єктивного явища для всіх людей (джерело прав людини, їх мета/зміст, правовий принцип, цінність) та як суб'єктивного права чи інтересу конкретної людини (гідність людини)¹⁴.

¹¹ Гідність. Філософський енциклопедичний словник. [Гол. ред.: В. І. Шинкарук]. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, «Абрис», Київ, 2002, С. 119.

¹² Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: ВАІТЕ, 2019. С. 141.

¹³ Кожан В. В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. С. 140.

¹⁴ Орловський О. Я., Боднарук М. І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* № 67. Ужгород: УНУ, 2021. С. 131.

Як вже зазначалось вище, співвідносним щодо гідності моральним феноменом виступає честь, як безпосередній моральний вияв позитивної громадської оцінки особистості, категорія етики, що разом з категорією гідності розкриває історичні форми відношення людини до себе самої і відношення до неї з боку суспільства. Однак, на відміну від категорії «гідність», яка представляє площину універсального в індивідуальній моральній свідомості, категорія «честь» висвітлює в ній площину особливого, а саме диференційовану оцінку індивіда з боку суспільства, визнання його гідності. Честь як форма моральної самосвідомості санкціонує певний моральний статус людини, усталену шкалу її оцінки, враховуючи належність до тієї чи іншої соціальної, національної, професійної групи.

Етимологічно слово «честь» пов'язане з «частка», «частина», що вказує на історичні підвалини розвитку цієї форми моральної самосвідомості: наші предки уявляли себе перш за все частинкою конкретного родового колективу, а тому власне індивідуальне буття розглядали через призму надбань спільноти. Конкретний набір рис особистості, що складають основу індивідуальної честі, ставав відповіддю на потребу в очікуваному для виконання певних соціальних ролей типів особистості¹⁵.

Хоча поняття честь та гідність досить близькі за своїм змістом, гідність є більш суб'єктивним поняттям, а честь – категорією об'єктивною. Честь як етична категорія, включає в себе моменти усвідомлення індивідом свого суспільного значення й визнання цього значення з боку суспільства. Честь визначається в більшості як суспільна оцінка особистості, мірило духовних, соціальних якостей людини.

Таким чином, честь і гідність є оцінками морально-етичних якостей особи «зовні» і «зсередини». Честь виступає в якості оцінки людини його оточуючими, думка про нього з боку рідних, знайомих, колег, це те, що викликає і підтримує загальну повагу і почуття гордості. Честь пов'язана з особистими достоїнствами людини, в основі яких лежать його здобутки перед суспільством. А гідність виступає «зворотною стороною медалі», це думка людини про саму себе, її самооцінка, внутрішнє усвідомлення власних моральних якостей та зовнішніх їх проявів у вигляді вчинків; потреба людини в схваленні своїх дій та рішень самою собою, гордість за свої вчинки¹⁶.

¹⁵ Честь. Філософський енциклопедичний словник. [Гол. ред.: В. І. Шинкарук]. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, «Абрис», Київ, 2002, С. 711.

¹⁶ Професійна етика. Система дистанційного навчання. Електронний ресурс. URL: <http://pe.ptngu.com/09.html>

2. Зародження ідей про людську честь та гідність у стародавній період

Для того, щоб глибше зрозуміти сутність людської честі та гідності, необхідно дослідити розвиток цих концептів крізь тисячоліття. Правове регулювання дотримання людської честі та гідності більшої чи меншою мірою здійснювалось з найдавніших часів, з урахуванням різних уявлень минулих століть про справедливість, проступки і кару за них, кровну помсту, правду і кривду, і т.д.

З одного боку, честь та гідність втілюють всі найкращі ціннісні здобутки людства, виражають рівень гуманістичного розвитку автономної людини як родової істоти. З іншого, людська гідність вчиняє прямий і безпосередній вплив на кожну людину, на її поведінку через базові цінності суспільства, формуючи її погляди на життя, особисту систему цінностей, ціннісні орієнтації і, таким чином, зумовлює та формує особисту гідність кожної людини¹⁷.

Перші паростки відчуття власної гідності виникли в людини ще в родовому суспільстві у зв'язку з повагою співродичів до сильніших, хоробріших і найбільш винахідливих осіб у добуванні засобів для виживання¹⁸. Зародження поняття честі також можна віднести до зрілого родового ладу. Серед племені виділялись особи, що мали найбільш ціновані за даного способу життя якості (мужність, сміливість, кмітливість)¹⁹. Крім того, особливою повагою користувались «старійшини» – найстарші чоловіки, які мали найбільший досвід в управлінні общиною чи вирішенні спірних питань. З тогочасних позицій, юні, недосвідчені, хворі чи слабкі члени общини користувались меншою повагою серед співродичів, оскільки приносили менше користі для виживання племені.

Первіснообщинне суспільство проводило чітке розмежування цінності своїх співродичей (навіть найслабших) та чужинців, які вважався скоріше ворогами, негідними поваги, поки не доведуть протилежне. Бачимо умовні паралелі із сучасними державами, які надають більше привілеїв власним громадянам ніж іноземцям. Це проявляється у наданні ширшого кола суб'єктивних юридичних прав своїм громадянам, при цьому вони мають і більший обсяг конституційних обов'язків у своїй державі. Для

¹⁷ Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Харків, 2008. С. 13.

¹⁸ Падафет Ю. Г. Гідність людини як ключова державно-управлінська цінність. *Теорія та практика державного управління*. Вип. 2 (45). 2014. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/ebook/tpdu/2014-2/doc/1/05.pdf>

¹⁹ Честь. Філософський енциклопедичний словник. [Гол. ред.: В. І. Шинкарук]. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, «Абрис», Київ, 2002, С. 712.

іноземців завжди залишається можливість набуття громадянства чи підданства після проведення низки юридичних процедур (отримання міграційних дозволів, безперервного проживання на законних підставах протягом певного періоду, складання іспитів на знання мови чи історії країни і т.д.).

Найдавніші спроби регулювання людської гідності знайшли своєрідне відображення в законодавстві Месопотамії. Наприклад, закріплення нерівної гідності людей різних класів можна виявити в законах Хаммурапі (1750 р. до н.е.). Так у ст.ст. 200-203 зазначено: «Якщо людина (вільна, повноправна – *авт.*) виб'є зуб людині, рівній собі, то потрібно вибити їй зуб. Якщо вона виб'є зуб у мушкенума (неповноправна вільна людина – *авт.*), то вона повинна відважити 1/3 міни срібла. Якщо людина вдарить по щоці іншого, вищого за положенням, ніж вона сама, то потрібно на зборах вдарити її 60 разів батоном з волової шкіри.»²⁰. Таким чином, навіть у цих трьох лаконічних статтях чітко простежується тогочасна диференціація гідності людей в залежності від їх соціального стану, а саме: 1) визнання рівної гідності серед людей, які однакові по соціальному статусу; 2) явне розмежування цінності гідності між повноправним, вільним громадянином і мушкенумом (неповноправною, вільною людиною); 3) суттєво жорсткіший захист гідності більш знатного громадянина, вищого по статусу.

Аналогічно, пізніше в умовах формування давньогрецьких держав поняття честі та гідності стосувалося лише вільних громадян, а цінність людини визначалась виключно її належністю до конкретного полісу. Поза Афінами, Спартою, Римом особистість втрачала своє значення. В період античності спроби осмислити рівність чи відмінність у людській честі та гідності серед вільних громадян відбувалась у філософсько-поетичній площині. Наприклад, Гомер вважав, що власна честь «тіме» є у кожного бога чи героя, а це тягне відповідно індивідуальне та почесне право-притязання²¹. Арістотель зазначав, що честь – це нагорода, що присуджується за чесноти. Гесіод у поемі «Теогонія» перелічує якості гідного політичного лідера: розум, справедливість, здатність забезпечити законність та мир²². А ознакою гідності звичайної людини він називає відданість праці. У ті часи робота заради загальної користі була основною в житті члена роду. Відчуття

²⁰ Закони Хаммурапі, Царя Вавилону. Повний текст. Інтернет архів. URL: <https://web.archive.org/web/20160305023021/http://hammurabi.esy.es/>

²¹ Бандура О. О., Вовк В. М., Гвоздík О. І. та ін. Філософія права: мультимедійний посібн. Київ, НАВСУ. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/mnp_fil_prava/Files/Lekcii/L2.htm

²² Протопопова Т. В. Правовое регулирование обеспечения человеческого достоинства: монография. М.: Проспект, 2021. С. 10.

єдності з родом надавало індивіду впевненості у власних силах, гордості від належності до спільноти. Шанобливе ставлення до праці інших людей сприяло формуванню в нього самооцінки, схвалення чи засудження, задоволення чи відрази щодо власних вчинків. У такий спосіб в індивіда спорадично утверджувалися почуття честі та гідності.

У творах досократиків (Гомер, Гесіод, Солон, Фалес, Періандр, Піттак, Анаксимандр, Геракліт, Піфагор) простежується тенденція до тотожності морально гідної поведінки з поведінкою розумною: «Гордість душі стримуй», «Будь кращим у своїх вчинках» (Гомер); «Наклепників очікує безчестя», «Присягу не порушуй» (Гесіод); «Богам – хвала, батькам – честь» (Солон); «Не багатій нечесними засобами» (Фалес); «Насолода тимчасова – честь безсмертна» (Періандр). Як бачимо, ці поняття, маючи певні розходження у «відтінках» значень, завжди пов'язувались зі зразками належної, правильної поведінки індивідів, прийнятної в тогочасному суспільстві і відносились до сфери виховання та морального обов'язку.

Із переходом до рабовласницького суспільства уявлення про честь і гідність радикально змінились. Ці характеристики особистості стали визначати за її зовнішніми якостями: суспільним становищем, походженням, сферою діяльності тощо. Розум і мудрість, гідне життя для багатьох можновладців часто ставали причиною для наруги і глузувань. Осмислюючи таке ставлення до найвищих людських чеснот, Геракліт зазначив, що основною якістю людини є її внутрішня здатність до мислення, пізнання і морального відродження. Мислення він вважав великою гідністю, а мудрість убачав у правдивих висловлюваннях, здійснених відповідно до людської природи. Гідні людські взаємини позбавлені погорди і зверхності. Виражаючи обурення співвітчизникам, які втратили людську честь і гідність, Геракліт закликав: «Та не залишить вас багатство, ефесці, щоб ви соромились своєї підлості». Він наголошував, що вчитель є честю нації, його обирає сам Бог. У народу, який не поважає педагогів, відсутнє гідне виховання покоління²³.

У Стародавньому Римі фокус регулювання честі та гідності змістився із філософсько-поетичної площини – в правову, з'явився розподіл громадян по статусах з різним обсягом прав. Для того, щоб володіти повною правоздатністю у всіх галузях політичних і сімейних відносин, особа повинна була відповідати трьом станам (статусам): 1) стан свободи (лат. *status libertatis*): вільний або раб; 2) стан громадянства (лат. *status civitates*): корінні римські громадяни (квірити) або інші вільні особи негромадяни (перегрини, латини); 3) сімейний стан (лат. *status*

²³ Васянович Г. П. Педагогічна етика. Київ: Академвидав «Альма-матер», 2011. 248 с.

familiae): старший чоловік в родині (домовладика) або інші підвладні йому особи. Таким чином найповажнішими особами в римському суспільстві вважались вільні чоловіки-домовладики, що були корінними мешканцями. Вони користувалися повним обсягом прав, свобод та привілеїв, що пропонувало тогочасне право. При цьому раби, довгий час, з погляду статусного права відносились не до суб'єктів, а до об'єктів права (як речі), тому не вважалось що їх права будь-яким чином утискають, оскільки на рабів жодний обсяг прав та свобод не поширювався. Лише впродовж століть в результаті численних повстань раби спочатку домоглися визнання їх фізичними особами (суб'єктами права), хоча і з найнижчим статусом, а потім поступово відбулося розширення їх прав (отримали можливість заводити сім'ю, мати певну власність, шанс отримати умовну свободу, ставши вільновідпущеником або колоном).

В римському праві отримало розвиток і регулювання громадянської честі, яке було складовою цивільної правосуб'єктності. Особи, які з різних причин знеславилися, піддавалися громадянському збездеченню, а отже, і обмеженню в правоздатності²⁴. Приниження честі відбувалось у таких формах: ганьба (лат. *infamia*), ненадійність (лат. *intestabilis*) та аморальність (лат. *turpitudō*).

Ганьби зазнавали внаслідок засудження за особливо тяжкі злочини, порушення умов договору доручення чи збереження, де вимагалась надзвичайна чесність, також у випадках, коли вдова вступала в новий шлюб не дотримавшись року жалоби. Визнання особи такою, що зганьбилась відбувалось на підставі судового рішення чи преторського едикту. Особа позбавлялась права бути обраною на громадські посади, права опікунства, виступати на суді як представник іншої особи, оскільки тепер її рішення чи свідчення обґрунтовано піддавались сумніву, після ганебного вчинку.

Ненадійність (в перекладі з лат. *intestabilis* означає неможливість бути свідком) вважалась більш м'яким різновидом ганьби, коли особа приймала участь в укладанні договору в якості свідка, а пізніше в суді відмовлялась засвідчити цей факт. Особа, збездечивши себе в такий спосіб, надалі ніколи не могла бути свідком чи запрошувати когось у свідки до себе²⁵. А оскільки в стародавньому Римі майже всі угоди

²⁴ Калюжний Р. А. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.]. / Р. А. Калюжний, В. М. Вовк. Київ: «МП Леся», 2014. С. 70.

²⁵ Закони XII таблиць. Юрист-онлайн. Юридична бібліотека. Історичні документи. (Таблиця VIII, п.22). URL: https://yurist-online.org/publ/istoricheskie_dokumenty_istorichni_dokumenty/zakoni_khii_tablic_zakony_xii_tablic/2-1-0-75

(обміну, дарування, купівлі-продажу майна, худоби, товарів, рабів) здійснювались за участі свідків, то *intestabilis* суттєво обмежувало винну особу в дієздатності.

Безчестя у формі *turpitude* зазнавали особи чиї вчинки чи спосіб життя вважався аморальним (найчастіше за проституцію, лихварство, звільнення з ганьбою з військової служби, карткове шулерство). Такі особи також позбавлялися права бути свідками, опікунами, займати державні посади, відсторонювались від участі у вирішенні важливих моральних питань міста. Також певних обмежень в дієздатності зазнавали за свій спосіб життя і марнотратники, таким особам призначали опікунів, які слідували за раціональним розпорядженням майном та грошима.

Цікавим є той факт, що зазначені обмеження честі могли бути довічними чи тимчасовими. Відновлення реалізовувалось або тим самим органом, який накладав безчестя, або рішенням верховної влади від імені римського народу. Можна припустити, що це були «зародки» сучасного розуміння «поновлення в правах» або «відновлення порушених прав», з тією суттєвою відмінністю, що сьогодні честь та гідність людини не може бути обмежена чи применшена з боку жодних державних органів, осіб, установ, підприємств, організацій, оскільки як визначає ст. 21 Конституції України: «Всі люди є вільні та рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними»²⁶. Відновлення порушених прав, відшкодування фізичної чи моральної шкоди відбувається за рішенням суду, наприклад, у справах про посягання на волю честь, гідність особи; на статеву свободу та статеву недоторканість особи і т.д.²⁷.

На відміну від давніх греків, які розглядали гідність як критерій соціальної значимості людини з огляду на її здатність виконувати власне призначення у соціумі, тим самим підтримуючи його космічний порядок, римські стоїки тлумачили гідність у відповідності з природою як здатність долати душевні хвилювання, пристрасті, бажання, свої страхи та смуток. Отже, для стоїків людська гідність – це не що інше, як свобода від пристрастей, яка досягається завдяки свідомому звільненню з-під впливу зовнішніх чинників і виявляється у внутрішній стійкості, спокої, стриманості²⁸.

²⁶ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

²⁷ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

²⁸ Дойчик М. В. Ідея гідності: від античності до модерну (історико-філософський аналіз): дис. на здоб. наук. ступ. д. ф. н. Дніпро: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. С. 434.

Римські стойкі вважали, що гідне життя людини полягає в праці на благо держави, яка є спільністю індивідів. Сенека зазначав, що людина, яка допомогла іншій – принесла користь і самій собі, оскільки інтереси окремої людини і держави в цілому співпадають. З цього ж твердження виходив і Марк Аврелій, закликаючи державних службовців, що працюють з правопорушниками, переконувати їх, що вчинивши зло іншим, вони нашкодили самим собі²⁹. Так відбувалось поступове оформлення ідеї людської честі та гідності та перше закріплення її в праві.

3. Становлення ідеї людської честі та гідності від Середньовіччя до сучасності

В період Середньовіччя ідея людської гідності набуває подальшого розвитку. Важливим відображенням закріплення її у нормативно-правовому акті є розділ XXX «Про образу словами» Салічної правди, де зазначалось: «Якщо хтось назве іншого потворою, присуджується до сплати 3 сол. Якщо хтось назве іншого брудним, присуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол. Якщо хтось – чоловік або жінка – назве вільну жінку блудницею і не доведе цього, присуджується до сплати 1800 ден., що становить 45 сол. Якщо хтось назве іншого вовком або зайцем присуджується до сплати 3 сол. Якщо хтось звинуватить іншого в тому, що він кинув (у битві) свій щит, і не зможе довести, присуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол. Якщо хтось назве іншого наклепником або брехуном і не зможе довести, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.»³⁰. Тут прослідковуються чітка система штрафів за образу (умисне приниження честі та гідності особи) чи наклеп, що з часом знайшло своє відображення в сучасних адміністративних та кримінальних кодексах багатьох держав.

Крім того, у Середні віки в праві існував суворий розподіл гідності людей залежно від їх класової належності. Як і поняття честі в цей період складалось під впливом корпоративної спаяності усередині соціальних станів і груп та їх ієрархічної підпорядкованості. У привілейованих станах порядок поведінки в різних ситуаціях був чітко регламентований і його порушення вважалось приниженням честі. Це, наприклад, стосувалось питань укладання шлюбів лише з рівними, проведення лицарських поєдинків заради захисту честі, тощо. Правила лицарської

²⁹ Протопопова Т. В. Правовое регулирование обеспечения человеческого достоинства: монография. М.: Проспект, 2021. С. 19.

³⁰ Салічна правда. Lex Salica. / текст подгот.: Д.Н. Егоров. Киев: Тип. императ. ун-та Св. Володимира АО печат. и издат. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1906. 328 с. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/97/Lex_Salica_%281906%29.pdf

моралі базувались на різноманітних середньовічних «Зерцалах»³¹, які найчастіше поєднували християнську мораль та вимоги до лицаря, щодо захисту честі, гідності, вірності своєму сюзерену, а також містили перелік обов'язкових вмінь: їздити верхи, битися списом та мечем, плавати, складати вірші, грати в шахи. Вірогідно, що останні два вміння є наслідком впливу арабської культури на лицарів у результаті Хрестових походів (приблизно, періоду XI-XII ст.).

Під час втілення ідеї людської гідності в нормативно-правових актах Середньовіччя в країнах Західної Європи закріплювались нормативні гарантії захисту гідності різних груп населення, наприклад, жителів конкретного приходу чи міста. Одна з найдавніших міських хартій у Франції – Хартія вольностей міста Лорріса (Lorries) 1155 р., містить досить широкий, для того періоду, перелік особистих та майнових прав жителів цього міста, що надавав їм суттєві привілеї в питаннях володіння та розпорядження майном в порівнянні з сусідніми селищами і містами того ж регіону. Пізніше, у Великій Хартії вольностей (Англія, 1215 рік) у 39 статті закріплювалось: «Жодна вільна людина не буде оштрафована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або якимось іншим чином знедолена... тільки як за законним рішенням рівних їй (її перів) і за законом країни»³².

Епоха Відродження принесла зміну ракурсу підходів до честі та гідності людини. В умовах гуманізації суспільної світобудови стає очевидним зв'язок честі – як форми моральної самосвідомості – з совістю. «Честь – це зовнішня совість, а совість – це внутрішня честь» (А. Шопенгауер). Громадська думка поважала конкретну людину за сукупність притаманних їй здібностей, фізичних і духовних якостей, але соціальна цінність, значущість людини так чи інакше співвідносилися з домінуючими в конкретно-історичному середовищі ідеалами чи зразками поведінки. Разом з тим відношення людини до своїх вчинків з точки зору честі ще не було вищою формою прояву моральної самосвідомості. З розвитком моральної культури на передній план виступає поняття гідності, що орієнтує індивідуальне «Я» на загальнолюдські цінності та ідеали.

Намагаючись подолати релігійні та станові обмеження, тогочасні мислителі приділяють значну увагу утвердженню цінності особи як такої, визнання гідності та автономії кожної людини. Формується

³¹ Забзалюк Д. Є. Хрестоносний рух Середньовіччя: політико-правовий вимір: монографія. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів: СПОЛОМ, 2020. С. 255.

³² Велика Хартія Вольностей (Magna Carta). Переклад українською. Василь Буколик. Поетичні майстерні. URL: <https://maysterni.com/publication.php?id=107962>

розуміння, що людина може виявити власну цінність мистецтвами, завоюваннями й відкриттями, вона повинна утверджувати свою гідність у добродесній практиці, любові, повноцінному переживанні життя. Людина має вести такий спосіб життя, щоб бути «задоволеною самою собою, цінованою іншими й корисною багатьом».

Популярності набуває ідея надання кожній людині можливостей для самостійного розвитку та удосконалення, забезпечення умов для вільного розвитку особистості, яка може досягнути успіху не залежно від походження, класової приналежності, майнового стану. Гідна людина епохи Відродження – це особистість, яка може досягнути найвищого стану в суспільстві на основі своїх моральних та інтелектуальних якостей, активної життєвої позиції, безкорисливої та ініціативної праці заради суспільного блага. Цікавим є, що в останньому твердженні бачимо переплетення двох вищезгаданих у даній статті підходів до ідеї гідності особи: 1) первіснообщинного підходу, коли самими гідними вважалися найбільш здібні представники свого племені; 2) античного підходу до відданості чесній праці заради загальної користі та єдності зі своєю спільнотою.

Після суттєвого вивільнення ідей людської честі та гідності від релігійних догм в період Відродження та Реформації, починає формуватися концепція формальної рівності всіх людей перед законом, як основи для утвердження їх гідності. Відбувається активне звернення до природних прав людини та можливостей їх втілення в позитивному праві. Виникає усвідомлення необхідності поваги до кожної людини, як до найвищої цінності та істоти, наділеною розумом, волею та почуттями.

Б. Мандевіль підкреслював тісний зв'язок поняття честі з поняттям репутації, тобто загальної думки, що складається в суспільстві щодо морального обличчя певної особи або колективу. Ми називаємо людиною честі того, хто піклується як про репутацію своєї групи, так і про власну репутацію, що залежить від відповідності поведінки людини вимогам честі – умови належності до конкретної групи³³.

Значний внесок у розвиток ідеї людської гідності належить І. Канту, який тлумачив ідею людської гідності, застосовуючи переважно раціональне підґрунтя, відкидаючи її духовну першооснову. Вивчення та розуміння цінності права Кант відносив до сфери моральної філософії, тобто «вчення про право» він розглядав як мораль. Роздумуючи над питаннями честі, справедливих вчинків, гідного життя людини Кант розробив концепцію категоричного імперативу – морального закону, який характеризується об'єктивністю,

³³ Честь. Філософський енциклопедичний словник. [Гол. ред.: В. І. Шинкарук]. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, «Абрис», Київ, 2002, С. 711.

абсолютністю, необхідністю, універсальністю. Це певною мірою вольовий самопримус. А джерело категоричної імперативності знаходиться не окремо від суб'єкта, а в ньому самому, у його вільній волі, яка є джерелом внутрішнього законодавства, що безпосередньо співвідноситься з об'єктивними, абсолютними і загальними вимогами природної моральності і природного права. Кант стверджував, що людина, як розумна істота, ніколи не може бути засобом подібно до простої речі, а завжди є метою сама по собі. «Належна поведінка в житті робить людину гідною», «Людина живе й не може стерпіти, щоб стати у власних очах негідною життя». Кант визначав гідність як сутнісну рису людини, що виявляється у здатності формувати ієрархію соціальних цінностей, які при бажанні чи необхідності можна змінити, продати або купити, оскільки вони мають власні еквіваленти. Натомість сама особистість, унікальність якої розкривається завдяки здатності розумно творити закони та цінності, не має еквівалентів, завдяки чому й володіє гідністю. Водночас, людські істоти реалізують свою природжену здатність до автономії, саме це надає людству гідність³⁴.

Інакше тлумачить зміст ідеї людської гідності Джон Локк. У його описі природне право виступає в якості протидії владі свавільного володаря. Причому, на думку Локка, гідною людиною є не та, яка беззаперечно підкорюється наказам суверенної влади, а та, яка здатна виділити серед цих наказів акти, які посягають на невід'ємні природні права індивіда, і не коритися таким розпорядженням, часом навіть чинячи опір суверенній владі. Локк ставить знак рівності між гідністю та ініціативою, гідністю та вмінням бути успішним. Гідність стає не спадковою, родовою ознакою, а завдяки новій просвітницькій ідеології та впровадженню нових підходів до виховання й навчання – індивідуально-особистісною та професійною характеристикою особи³⁵. Підхід, що базується на природно-правових поглядах Локка був запозичений багатьма демократичними країнами при розбудові нормативних основ людської гідності в міжнародному праві. Навіть сучасна система захисту прав людини, яка бере свій початок з утворення Організації Об'єднаних Націй, ґрунтується значною мірою на таких самих поглядах.

³⁴ Кант И. Основы метафизической нравственности. Соч.: в 6 т. Т. 4. Ч. 1. М., 1965; також Дойчик М. В. Ідея гідності: від античності до модерну (історико-філософський аналіз): дис. на здоб. наук. ступ. д.ф.н. Дніпро: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. С. 14.

³⁵ Локк Джон. Опыт о человеческом разумении. Кн. 1-3. 1689. Сочинения: в 3 т. Т. 1. М.: Мысль, 1985. С. 78-82.

Після Другої світової війни виявилась нагальна потреба легалізувати у спеціальному документі, схваленому світовим співтовариством, базисні ідеї та принципи доктрини природного права і нормативні положення, що з неї випливають. Це дістало відображення у Загальній декларації прав людини 1948 р., Пакті про економічні, соціальні та культурні права та Пакті про громадянські та політичні права 1966 р., що разом із Загальною декларацією прийнято називати Міжнародним Біллем про права людини. Якщо звернутися до підготовчих документів, які були складені учасниками процесу з розробки тексту Загальної декларації, можна знайти відсилання до людської гідності як основи усіх природних прав людини. Одні делегації надавали гідності значення базису, невід'ємної передумови прав людини; інші – бачили її в основі формальної рівності всіх людей, а тому – рівності в їх правах³⁶. В результаті, у преамбулі гідність була визначена на рівні з правами людини: «Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру... і беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в фундаментальні права людини, в гідність і цінність людської особи...». Такий підхід зберігається і в ст.ст. 1 та 5: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства. Ніхто не повинен зазнавати катувань, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.»³⁷.

Насьогодні у європейських конституціях та практиці конституційних судів замість дефініції понять «гідність людини» зустрічаються загальні та абстрактні характеристики окремих аспектів поняття гідності людини. У європейських конституціях гідність характеризується як непорушна, невід'ємна, верховна, джерело прав та свобод людини, фундамент політичного порядку та соціального миру³⁸. Також і в прецедентній практиці конституційні суди наповнюють поняття гідності людини відповідним змістом за допомогою абстрактних та загальних ознак. Влучним та зрозумілим видається підхід конституційного суду Словенії, який зазначив, що «чітке та заздалегідь повне визначення людської гідності неможливе, оскільки, крім конституційних та

³⁶ Дучак Б. Л. Людська гідність у праві. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. Том 200, 2017. С. 49-50.

³⁷ Загальна декларація прав людини. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015

³⁸ Стецик Н. Природа гідності людини (на основі аналізу сучасних європейських конституцій та прецедентної практики конституційних судів). *Український часопис конституційного права*. 2018. No 1. С. 31.

міжнародних стандартів, поняття наповнене історичною та етичною сутністю, яка з часом розвивається і розширюється.»³⁹.

Важливим обов'язком громадянина чи будь-якої іншої людини, що проживає в Україні, є обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, закріплений у ст. 68 Конституції України. Даний обов'язок можна вважати основоположним для всіх інших юридичних обов'язків особи. Він є формою вираження відповідальності людини і громадянина перед державою та суспільством. Виконання саме зазначеного обов'язку в найбільш повній мірі сприяє реалізації інших конституційних обов'язків, є однією з гарантій дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина⁴⁰.

ВИСНОВКИ

Правове регулювання дотримання людської честі та гідності здійснювалось з найдавніших часів, з урахуванням різних уявлень минулих століть про правду і кривду, справедливість, злочин і відплату за нього. Умовою формування і утвердження гідності є потреба в повазі з боку інших людей, тому співвідносним щодо гідності моральним феноменом виступає честь, як безпосередній моральний вияв позитивної громадської оцінки особистості. Зміст цих понять істотно відрізнявся в різних історичних та соціокультурних контекстах. Однак, не зважаючи на динамічний характер ідеї честі та гідності особи, а також історично змінному змістовному наповненню, суть цієї ідеї чітко виявляється у випадках, коли честь та гідність розглядаються як етичні категорії, що позначають цінність людської особистості. У випадках, коли зазначені феномени використовуються для позначення морального ставлення людини до самої себе у результаті самоактуалізації власних можливостей, вони вказують не лише ті якості, що характеризують людину в даний момент, але й формують ідеальний образ людини, якою вона має бути, до якого ідеалу має прагнути, щоб стати гідною поваги, людиною честі.

Формування та захист особистої честі та гідності, виключення будь-яких форм приниження людини (фізичного чи психічного: образи, знущання, тортур, наклепу, булінгу, мобінгу, порушення конституційних прав і т.д.) має стати обов'язковим елементом для розбудови громадянського суспільства та правової, соціальної держави.

³⁹ Рішення Конституційного суду Словенії № U-I-109/10 від 29 вересня 2011. URL: <http://odlocitve.us-rs.si/en/odlocitev/AN03530?q=109%2F10>

⁴⁰ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Таким чином, аналізуючи першопочаткові підходи у різні історичні епохи до людської честі та гідності, краще уявляємо шлях який пройшло людство, починаючи від жорсткого розподілу осіб на більш та менш гідних представників роду, до сучасного розуміння, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах». Утвердження гідності та рівності усіх осіб, що проживають в державі, не залежно від громадянства, статі, віку, кольору шкіри, релігійних вподобань є важливою складовою принципів верховенства права та розбудови правової, соціальної держави.

АНОТАЦІЯ

Повага до людської честі та гідності є фундаментальною загальносоціальною цінністю, закріплення якої в правових нормах наповнює змістом всю систему прав людини. Честь та гідність мають важливе значення для забезпечення прав людини, та формально закріплюються у конституціях різних країн, але фактично стають реальним лише тоді, коли вони гарантують реалізацію інших прав і свобод громадян. Існує чимало наукових підходів до розуміння поняття та сутності людської гідності: вона розглядається як одна з багатьох свобод людини; гідність є позитивним правом; право людини на гідність розуміється як засадниче щодо інших її прав; право на людську гідність розглядається як абсолютне. Співвідносним щодо гідності моральним феноменом виступає честь, як безпосередній моральний вияв позитивної громадської оцінки особистості, категорія етики, що разом з категорією гідності розкриває історичні форми відношення людини до себе самої і відношення до неї з боку суспільства. Честь і гідність виступають умовними оцінками морально-етичних якостей людини «зовні» і «зсередини», як дві сторони однієї медалі. Вони вказують не лише ті якості, що характеризують людину в даний момент, але й формують ідеальний образ людини, якою вона має бути, до якого ідеалу має прагнути, щоб стати гідною поваги, людиною честі. Правове регулювання дотримання людської честі та гідності здійснювалось з найдавніших часів, з урахуванням різних уявлень минулих століть про правду і кривду, справедливість, злочин і відплату за нього, водночас, їх зміст істотно відрізнявся в різних історичних та соціокультурних контекстах. Однак, не зважаючи на динамічний характер ідеї честі та гідності особи, а також історично змінному змістовному наповненню, суть цієї ідеї чітко виявляється у випадках, коли честь та гідність розглядаються як етичні категорії, що позначають цінність людської особистості.

Література

1. Бандура О. О., Вовк В. М., Гвоздік О. І. та ін. Філософія права: мультимедійний посібн. Київ, НАВСУ. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/mnp_fil_prava/Files/Lekcii/L2.htm (дата звернення: 11.03.2023).
2. Білоскурська О. В. Правове регулювання обов'язку кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2009/2. С. 72-76.
3. Бурдоносова М. А. Зародження ідеї людської гідності в праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. №1/2023. С. 550-553. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/127>
4. Васянович Г. П. Педагогічна етика. Київ: Академвидав «Альма-матер», 2011. 248 с.
5. Велика Хартія Вольностей (Magna Carta). Переклад українською. Василь Буколик. Поетичні майстерні. URL: <https://maysterni.com/publication.php?id=107962> (дата звернення: 16.02.2023).
6. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ: Атіка, 2007. 432 с.
7. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Харків, 2008. 36 с.
8. Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: ВАІТЕ, 2019. 416 с.
9. Грищук О. В., Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. 320 с.
10. Дойчик М. В. Ідея гідності: від античності до модерну (історико-філософський аналіз): дис. на здоб. наук. ступ. д.ф.н. Дніпро: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. 530 с.
11. Дучак Б. Л. Людська гідність у праві. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. Том 200, 2017. С. 47-50.
12. Забзалюк Д. Є. Хрестоносний рух Середньовіччя: політико-правовий вимір: монографія. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів: СПОЛОМ, 2020. 428 с.
13. Загальна декларація прав людини. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015. (дата звернення: 10.03.2023).

14. Закони XII таблиць. Юрист-онлайн. Юридична бібліотека. Історичні документи. URL: https://yurist-online.org/publ/istoricheskie_dokumenty_istorichni_dokumenty/zakoni_khii_tablic_zakony_xii_tablic/2-1-0-75 (дата звернення: 07.03.2023).
15. Закони Хаммурапі, Царя Вавилону. Повний текст. Інтернет архів. URL: <https://web.archive.org/web/20160305023021/http://hammurabi.esy.es/> (дата звернення: 06.03.2023).
16. Калюжний Р. А. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.] / Р. А. Калюжний, В. М. Вовк. Київ: «МП Леся», 2014. 240 с.
17. Кант І. Основы метафизической нравственности. Соч.: в 6 т. Т. 4. Ч. 1. М., 1965.
18. Кожан В. В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. 229 с.
19. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.03.2023).
20. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 15.02.2023).
21. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. Кн. 1-3. 1689. Сочинения: в 3 т. Т. 1. М.: Мысль, 1985. С. 78-82.
22. Орловський О. Я., Боднарук М. І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* № 67. Ужгород, 2021. С. 129-133. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.26>
23. Падафет Ю. Г. Гідність людини як ключова державно-управлінська цінність. *Теорія та практика державного управління.* Вип. 2 (45). 2014. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/ebook/tpdu/2014-2/doc/1/05.pdf> (дата звернення: 07.03.2023).
24. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Київ: Наук. думка, 2002. 732 с.
25. Протопопова Т. В. Правовое регулирование обеспечения человеческого достоинства: монография. М.: Проспект, 2021. 280 с.
26. Професійна етика. Система дистанційного навчання. Електронний ресурс. URL: <http://pe.ptngu.com/09.html> (дата звернення: 07.03.2023).
27. Рабінович П. М. Право людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 64 с.

28. Рішення Конституційного суду Словенії № U-I-109/10 від 29 вересня 2011. URL: <http://odlocitve.us-rs.si/en/odlocitev/AN03530?q=109%2F10> (дата звернення: 04.03.2023).

29. Розвадовський В. І. Людська гідність як конституційна цінність та принцип правової держави. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави*: збірник тез наук.-практ. конф. 19-20 жовтня 2018 р. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 259-266.

30. Салічна правда. Lex Salica. / текст подгот. Д.Н. Егоров. Київ: Тип. імперат. ун-та Св. Владимира АО печат. и издат. дела Н.Т. Корчак-Новицкаго, 1906. 328 с. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/97/Lex_Salica_%281906%29.pdf (дата звернення: 15.02.2023).

31. Стецик Н. Природа гідності людини (на основі аналізу сучасних європейських конституцій та прецедентної практики конституційних судів). *Український часопис конституційного права*. 2018. № 1. С. 28-39.

32. Філософський енциклопедичний словник: близько 1700 статей. [Голов. ред.: В.І. Шинкарук]. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, «Абрис», Київ, 2002, 744 с.

Information about the author:

Burdonosova Maryna Anatoliivna,

Candidate of Legal Sciences,

Associate Professor at the Department of Constitutional
and Administrative Law

State University of Infrastructure and Technologies

2, Heroiv Stalinhrada avenue, Kyiv, 04211, Ukraine